

محمد قمر عالم،
استادیار، بخش فارسی،
دانشگاه اسلامی علیگره

احوال و آثار میر حسین دوست سنبهلی

سنبهلی از زمانه های قدیم گهواره علم و دانش و مایه افتخار شعر و ادب بوده است. در این شهر در هر دور و زمان شخصیت‌های گوناگون سر بر آوردند که بعضی از آنها عالم متبحر و فاضل، مشایخ ممتاز، شاعر و ادیب منفرد بودند. خلاصه این که در هر نوع ادب و هنر شخصیت‌های پدید آمدند که یکی بر تر از دیگری بود و با تخلیقات و نگارشات خود، اضافات بیش بهای را در خزانه علم و ادب عرضه داشتند. در باره علمای و ادبای معروف این خطه و اهمیت تاریخی و ادبی سنبهلی، در باب گذشته سخنهای مفصل به بیان آورده شده است. از میان شخصیت‌های مهم ادبی شهر سنبهلی، یکی میر حسین دوست سنبهلی مولف 'تشریح الحروف' می باشد.

میر حسین به دلیل دارا بودن توانای ادبی اش مقام و مرتبه ای والا در زبان و ادب فارسی برای خود رقم زده است و در شمار شعرای و ادبای ناموران قرن هیجدهم میلادی جای بسیار مهم را دارا می باشد. اما پس از بررسی و آماری بیشتر تذکره های قرن هیجدهم و نوزدهم میلادی بر این نتیجه رسیدیم که اطلاعاتی زیادی در باره احوال میر حسین دوست در دسترس نیست.

اسمش میر حسین دوست و تخلص وی حسینی است و اسم پدرش مولوی سید ابوطالب است و اصل وی از سنبهلی ضلع مراد آباد (هندوستان) است.

زیرا که خود مولف در تصنیفات و تالیفات خودش اسم پدر را
سید ابوطالب آورده است، مثلاً:

”مولف این اوراق میر حسین
دوست سنیلهی غفرالله ذنوبه و
ستر عیوبه که ولد قبله الافاضل
مولوی سید ابوطالب قدس سره
است.“ ۱-

میر حسین هم خود را در تالیفات خودش به همین اسم یاد کرده
است. چنانکه در دیباچه تذکره حسینی نوشته است:
”اما بعد خاک راه نبی و علی مولف
این اوراق میر حسین دوست
سنیلهی.“ ۲-

میر حسین در نصف اول سده هشتم میلادی در سنیله چشم
بجهان گشود همه تذکره نگاران وی را از سنیله نسبت داده اند.
میر حسین از زمان کودکی به کسب علم و ادب راغب بود و
بدان رجحان داشت. وی تعلیمات ابتدایی را علاوه بر پدر از محضر
چندین تن از علما و فضلا کسب کرد. هنوز عمر او ۱۹ / نوزده سال
بیشتر نبود که بشوق کسب علم و دانش وطن را ترک گفت و به سوی
پای تخت هند دهلی روانه شد و در همین جا سکنی گزید. در
دیباچه تذکره حسینی خودش می نویسد:

”چون عمر نوزده سالگی از وطن سعادت موطن
بخدمت سراپا برکت مخدومی شیخ فضل الله
مدظله بر سیل تحصیل علم به دارالخلافت نزهت
نهاد شاه جهان آباد وارد گشت. و عمری در اکتساب
علوم ادبیه بگذرانید و بفیض مجالست فصحای

شیرین کلام و شعرای بلاغت انتظام در فن شعر

مهارتی بهم رسانید، ۳-

آن زمان که میر حسین در دهلی با دوستانش در محافل علمی و ادبی سرگرم بود احمد شاه ابدالی به دهلی حمله کرد و دهلی از هر سو صحنه جنگ و خونریزی شد. هر گوشه دهلی منظره ای از هنگامه ریزی، بد امنی و قتل و کشتار بود. ازین و رونق محافل ادبی رو به کاسته شدن گذاشت و مردم از ترس جان خود به دیگر شهرها می گریختند. چنانچه میر حسین نیز مانند دیگر از دهلی خارج شد و به استان رو هیل کهند در شهر بریلی آمد و همانجا مقیم شد. در اینجا دیگر خبری از محافل ادبی چون دهلی نبود، علاوه بر این دیگر حلقه دوستان و احباب نیز نبود تا نشست های شعری برپا شود. چنانچه ایشان تصمیم گرفت تا با قلم خدمات علمی و ادبی خود را انجام بدهد. رفته رفته میر حسین ذوق و شوق ادبی و قلب مملو از احساسات خود را برای عموم به نمایش گذاشت. وی در بیشتر محافل ادبی شرکت می کرد و اشعارش را نیز می خواند.

آثار میر حسین دوست سنبهلی:

زمان میر حسین عهد درخشانی در زمینه های تذکره نگاری، انشاء نگاری، لغت نویسی، علم عروض و بلاغت و قواعد فارسی بوده است. چنانچه او نیز به رسم زمانه تذکره ای به نام 'تذکره حسینی' و در علم بلاغت و عروض و معما و قواعد فارسی کتابی به نام 'تشریح الحروف' را به رشته تحریر در آورد و در ادب فارسی جایگاهی ممتاز حاصل کرد. علاوه از این یکی از آثار ادبی میر حسین به نام منظوم جنگ نامه هاتفی یا ظفرنامه هاتفی می باشد که میر حسین آنرا به عنوان 'مختصر تیمور نامه هاتفی' جامه نثر پوشانید. در ذیل درباره آثار مولف اجمالاً ذکر کرده می شود:

۱- تذکره حسینی:

تذکره حسینی تذکره مهمی است که در قرن هیجدهم
تالیف شده و مشتمل است بر تراجم احوال پانصد و شصت و چهار نفر
از شعراء و فضلا و اولیاء و ملوک و عرفا از متقدمین و متاخرین که شعر
هم سروده اند. حسینی این تذکره را به ترتیب الفبا از روی حرف اول
اسم یا تخلص آنها ترتیب داده و تیمنا به ذکر حضرت امیر المومنین
علی علیه السلام شروع کرده و با یوسفی طیب خراسانی پایان
رسانیده است.

در آغاز این تذکره مؤلف مناقب و حکایاتی در توصیف و
فضایل حضرت علی نقل کرده است و یک رباعی و چند بیت از
دیوان او آورده است.

میر حسین این تذکره را به سال ۱۱۶۳ هـ تالیف کرده است و ماده
تاریخ آن را چنین یافته است:

این نسخه چویافت زیب اتمام

تاریخ شدش خجسته انجام

۱۱۶۳ هـ

میر حسین دوست تذکره خودش را به شاه شرف الدین
محمود تقدیم کرده است چنانکه خود درین باره می نویسد:
”لله الحمد که این مجمع احوال و اشعار اولیا عرفان منبع اقوال شعرا
و ظرفا که از حالات عجیب و مقالات غریب لبریز است حسن اتمام
پذیرفت و به توقع قبول آن جناب افاضت شمول سراج کاشانه
شریعت و طریقت شمع شبستان حقیقت و معرفت یگانه حضرت جهان
پرور معبود حضرت شاه شرف الدین محمود مدظله رسید و منظور نظر
کیمیای اثر آن ذات ملایک صفات حجت الکاملین برهان الواصلین
گردید یقین که تا روز قیام مطلوب و مرغوب خاص و عام گردد.“ ۴

چاپخانه مشهور 'نول کشور' تذکره حسینی را در سال ۱۸۷۵ء به چاپ رساندد. علاوه بر این در تحقیقات مقاله ای دکترای به عنوان 'تصحیح و تدوین تذکره حسینی' از طرف دانشگاه اسلامی علیگر در سال ۲۰۱۴ء ارائه شد. خانم دکتر کشور جهان زیدی این تذکره را از فارسی به زبان اردو ترجمه کرده موفق به دریافت سند دکترای خود شد. این ترجمه در سال ۲۰۰۸ء چاپ شده است.

۲- مختصر تیمور نامه هاتقی:

دیگر از آثار ادبی میر حسین به نام مختصر تیمور نامه هاتقی می باشد. جنگ نامه هاتقی یا ظفر نامه هاتقی منظومه ایست که میر حسین در اواخر عمر خویش آنرا به عنوان 'مختصر تیمور نامه هاتقی' جامه نثر پوشانید.

۳- تشریح الحروف:

تشریح الحروف یکی از آثار مهم و ارزشمند میر حسین دوست سنبهلی در زمینه دستور زبان فارسی و علم بلاغت و تشریح الفاظ و معما می باشد و بین کتابهایی که بر این موضوع برشته تحریر در آمده است، مقام مهمی دارد. دستور زبان فارسی يك موضوع پر ارزش و اهمیت است و در زبان فارسی برین موضوع کتابهای زیادی نوشته شده است. اما تشریح الحروف ازین لحاظ دارای اهمیت خاصی است که مولف درین کتاب نه فقط دستور زبان را بیان کرده است بلکه در ضمن آن صنایع و بدایع لفظی و معنوی و عروض و قافیه و هنر معما را هم ذکر کرده است. درین کتاب شعر مولف هم خوب است. وی نه تنها الفبای فارسی را مفصلاً تشریح کرده است بلکه برای اثبات شواهد را هم آورده است. میر حسین برای واضح ساختن صحبت خود از کلام شاعرانی چون ابو سعید ابی الخیر، سعدی شیرازی، فردوسی طوسی، حافظ شیرازی، عبدالرحمان جامی، مولانا رومی،

عرفی شیرازی، امیر خسرو، نظیری نیشاپوری، فیضی، ناصر خسرو، نظامی گنجوی، انوری، خاقانی، صائب تبریزی، ناصر سرهندی، ملا شیدائی فتح پوری، میر غلام نبی بنده، مرزا مظهر جان جانان و غیر آن را به روی کار آورده است. گاهی به گاهی اشعار خودش را نیز بکار برده است.

’تشریح الحروف‘ شامل يك مقدمه، ابواب مختلف و يك خاتمه می باشد.

در باره ارزش و اهمیت تشریح الحروف میر حسین این طور توضیح داده است:

”اطلاعاتی را که من درباره حروف و کلمات یکجا کرده و رقم کرده ام، کارنامه ای مهم است. زیرا برای تمام جویندگان و دانش آموزان علم و فضل بسیار کار آمد خواهد بود. اطلاعاتی که درین تصنیف یکجا شده است پس از کند و کاو از چندین کتب فارسی انتخاب شده است، تا شایقین علم عروض، بحر، معما و قواعد فارسی تمام نیازهای خود را از همین يك کتاب بر آورده کنند. میر حسین از شایقین و علاقه مندان به زبان و ادب فارسی خواسته بود تا از این کتاب مهم تشریح الحروف نهایت استفاده را ببرند و در حق

مصنف دعا فرمایند. ۵۔

تشریح الحروف از لحاظ دستور زبان ارزش و اهمیت خاصی دارد اما تا حالا روی این کار تحقیقی انجام داده نشده است. نسخه های از تشریح الحروف یکی در کتابخانه عمومی صولت، رامپور، یکی در کتابخانه رضا رامپور، دو تا نسخه در کتابخانه مولانا آزاد، علیگر نیز یافته شد که یکی از آنها کامل و خوش خط بود ولی دیگری ناقص است.

شعر و سبک شعر گوئی میر حسین:

میر حسین مرد ظریف و شعر فهم بود. او زبان و ادب فارسی را با دقت مطالعه کرده بود و در فن شعر فارسی و اردو (بهاکا) مهارتی بسیار داشت. بیشتر تذکره نگاران استعداد شعری وی را اعتراف کرده اند. میر حسین در هر دو زبان فارسی و هندی شعر سروده است. وی در فارسی 'حسینی' و در زبان بهاکا 'ذاکر' تخلص می کرد. مولف تذکره عشقی می نویسد:

"ذاکر تخلص، موسوم به میر حسین دوست. از ساکنان مراد آباد بود." مولف تذکره گلشن سخن می نویسد:

"مرد ظریف و شعر فهم خوب و در صرف و نحو هم فی الجمله مهارت داشت به ندرت گاهی شعر می گفت در زبان بهاکا. از دوست:

جو چاهو سو کھو مختار هو عدو کوو

حسین دوست کے دشمن کے تئیں یزید کھو

طبق مولف تذکره روز روشن مولوی محمد مظفر حسین صبا:

"حسینی میر حسین از موزون طبعان سنبھل مراد آباد بود"

میر حسین در دوران قیام دهلی در بیشتر محافل ادبی

شرکت می نمود، کلام شعرای هم عصرش را می شنید و کلام خود را

نیز بر آنها عرضه می داشت. چنانکه خودش در تذکره حسینی نوشته است:

”خاک پای سخنوران آفاق میر حسین دوست حسینی مؤلف این اوراق اگر چه اشعار و اقوال این ضعیف نحیف لیاقت آن ندارد که در سلك لطایف پهلوانان عرصهٔ روزگار و شهسواران مضمار معانی انسلاک یابد. لیکن به پاس خاطر احباب این به بیت می نگارد:

بی نور در کلبهٔ تاریک نشستن شبها
این عذایست که در گور نخواهد بود ۶-

این قطعه بدوستی در شفاعت عزیزی نوشته شد:

بدرگه تو از آنم شفیع می آرد
که هست لطف تو با بنده شهرهٔ کونین
خدا ز جرم جهانی گذشت بهر نبی
تو بگذر از سربیک جرم از برای حسین ۷-

خلاصه اینکه میر حسین طبعی شاعرانه داشت و الحق شعر نیکو می گفت و در تمام اصناف شعری اعم از غزل قصیده، مثنوی، قطعه، ترکیب بند و ترجیع بند و غیر آن طبع آزمائی می کرد. نمونه از غزل اوست:

دهان کوچک و دندان بار را نگرید
دهان کوچک و دندان یار را نگرید
بدرج لعل دُر شاهوار را نگرید
رخش ببرگ گل و لاله می فروشد فخر
شگفته رنگی آن نو بهار را نگرید

کجاست نرگس شهابچشم او هم چشم
دلی که دوده کشد چشم یار را نگرید
چو او کجا است گل نار وقت پان خوردن
لطافت لب آن گل عزار را نگرید
جلای عارض آن سیمتن چه طرفه جلا است
صفایی صفت آن ساده کار را نگرید
بچهره اش که ازو گوهرش گرفته ببر
بهار قدرت پروردگار را نگرید
دو نار در بریک سرو ناز کرده پدید
عجایب کرم کردگار را نگرید
شداست برگ چنار آتشین ز رنگ حنا
نگار آن کف مرجان شعار را نگرید
بسینه شوق زیک چندمی کند صد چند
تحرك لب آن می گسار را نگرید
حسینی این غزل تازه هر کجا خواند
هجوم مردم تحسین نثار را نگرید ۸

میر حسین در فن تاریخ گوئی هم مهارت داشت و در وفات
دوستان و هم عصران چند تا قطعه نظم کرده بود. بر وفات دوست
خودش بنام میر غلام نبی، میر حسین این قطعه تاریخ وفات را نظم
کرده بود:

آنکه بود مولد او بلغرام
سید عالی نسب واسطی،
در فن هندی و زبان عرب
واقف اسرار خفی و جلی،
داشته بر نغمه بسازم تمام
هست نوازش چو فن فارسی،
همره صفدر زپی جنگ رفت
تا که بمیدان کند افغان کشی،
از کف شمیری که به افغان بخورد
شهد شهادت چو حسین علی،
سال شهادت ولد حسرت زده
گفت کجا آه غلام نبی،^۹

غرض این که میر حسین همه عمر خویش خدمات شایانی را
برای زبان و ادب فارسی انجام داد و تمام ذوق شوق خود را در
میدان علم و هنر به عرضه ظهور گذاشت.

حواشی:

- (۱) دیباچه، تذکره حسینی، میر حسین دوست سنبهلی، چاپی، انتشارات نول کشور، لکهنؤ، ۱۸۷۵ء.
- (۲) دیباچه، ازان.
- (۳) دیباچه، ازان.
- (۴) دیباچه، ازان.
- (۵) ق. ۱، تشریح الحروف از میر حسین دوست سنبهلی، نسخه خطی، ذخیره سبحان الله نسخه، کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه اسلامی علیگر،
- (۶) دیباچه، تذکره حسینی، میر حسین دوست سنبهلی، چاپی، انتشارات نول کشور، لکهنؤ، ۱۸۷۵ء.
- (۷) ص ۳۷، ازان.
- (۸) ق- ۷۹- ب، تشریح الحروف از میر حسین دوست سنبهلی، نسخه خطی، ذخیره سبحان الله نسخه، کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه اسلامی علیگر،
- (۹) ص- ۵۷، تذکره حسینی، میر حسین دوست سنبهلی، چاپی، انتشارات نول کشور، لکهنؤ، ۱۸۷۵ء.

